

Катерина ТОМОВА

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ЗА „МЪЖКИТЕ“ И „ЖЕНСКИТЕ“ ЗООМЕТАФОРИ В БЪЛГАРСКИЯ И ЧЕШКИЯ ЕЗИК

Katerina TOMOVA

Paisii Hilendarsky University of Plovdiv, Bulgaria

ON THE „MALE“ AND THE „FEMALE“ ZOOMETPHORS IN THE BULGARIAN AND CZECH LANGUAGE

Настоящият текст е част от подготвяна студия, която изследва мъжко-женската проблематика, като се фокусира върху участието на зооморфния код и зоометафоричните схеми при оформянето на стереотипите за мъжа и жената и техните взаимоотношения в два родствени славянски езика. Основната ни идея е да изведем и съпоставим зоометафорите, които се появяват при изграждането на образите на мъжа и жената като парче от пъзела, наричан обикновено езикова картина на света. По този начин се надяваме да бъдат очертани по-ясно етнокултурните особености на изследваната проблематика.

This text is part of a forthcoming study that examines the male-female agenda, focusing on the involvement of the zoomorphic code and the animal metaphors in shaping the male/female stereotypes and their relationships in two cognate Slavic languages. Our main idea is to list and compare the animal metaphors (zoometaphors) used in the construction of the images of the man and the woman as a piece of the puzzle that is usually called linguistic picture of the world. With this we hope to clearly outline the ethno-cultural features of the studied problems.

Ключови думи: зоометафора, езиков стереотип, мъж, жена

Key words: animal metaphor, language stereotype, man, woman

Изследването ни е насочено към мъжко-женските аспекти на зоометафоризацията в българския и чешкия език, като подлагаме на анализ и проверка основно хипотезата до каква степен при фразеологизми, които съдържат зоокомпонент и чиято употреба е ясно ориентирана само към мъжа/жената (и/или техните взаимоотношения), е налице симетрия между биологичния пол на животното и на човека. Интерес представляват естествено и причините за евентуалната симетрия/асиметрия. За целта търсим решение на следните задачи.

1. Изготвяне на алгоритъм за определяне на „мъжкия“/„женския“ характер на фразеологичната единица (ФЕ).

2. Установяване на названията на животните, които изразяват недвусмислено мъжкото и женското в двата езика.

3. Уговаряне на формално-съдържателните параметри на понятието *зоо-метафора* и съставяне на изследователски корпус.

4. Установяване на качествата, приписвани на мъжа и жената, и съпоставка със стереотипите за мъж/жена, извлечени от общия паремиологичен фонд.

5. Систематизиране на зоометафорите на семантико-тематичен принцип с оглед на установените качества.

Поради ограничения обем тук представяме само част от решенията на първите три задачи.

Ексерпираният масив от данни за изследване и анализ е събиран основно от лексикографски източници – фразеологични и тълковни речници на българския и чешкия език, както и сборки с пословици и поговорки¹. Насочваме се съзнателно само към лексикографски фиксирани единици по две основни причини. Първо, при цялата условност на това как всеки носител на езика разбира и използва един фразеологизъм, за да бъде включена една ФЕ в речник, тя до голяма степен е установена и общоразбираема. На второ място, метаезиковото тълкуване в речниковата статия към конкретните фразеологизми служи като ориентир относно семантиката и употребата им с оглед на пола. Единиците, включени в емпиричната база, отговарят на два критерия. Първият, разбира се, е формален, т.е. в състава на единицата трябва да присъства название на животно, изразено основно субстантивно. По-рядко използваме други части на речта, образувани от конкретното съществително име, най-вече като доказателство (потвърждение) при извеждане на определеното качество, приписвано на човека. Напр. в българския език образът на *бика* се асоциира със стабилно физическо здраве (*здрав като бик*), с прекомерна физическа сила (*здрав/силен като бик*²), с сексуална мощ (*като бик за разплод*), с наднормено тегло (*дебел като бик*³), с агресивност и лесна раздразнителност (*налита като бик на червено; като разярен бик*), с твърдоглавие и своенравност. Ако при първите пет качества са налице ФЕ, които позволяват безпроблемното им идентифици-

---

¹ В библиографията не са включени всички източници, а само онези, от които са примерите в текста.

² Физическото здраве често се приема като физическа сила и се противопоставя на умствения потенциал – здрав като бик и почти толкова умен.

³ ФЕ е регистрирана само във фразеологични речници и изследователски научни текстове. Неслучайно например в „Нов фразеологичен речник на българския език“ на К. Анкова-Ничева единицата е маркирана като диалектна и ексерпирана от сборник на П. Р. Славейков. Очевидно ФЕ *дебел/пълнен/наклял се като бик за съвременния българин* е по-скоро непозната, за него вече физическата пълнота не е признак за добро здраве и той я асоциира с други животни (свиня, шопар).

ране, то последното може да се установи с помощта на сложното прилагателно *бикоглав* – много упорит, своеволен, твърдоглав (БТР 1994).

Вторият критерий, който имаме предвид при съставяне на емпиричния масив, е свързан с лексикографското тълкуване на ФЕ. За маркирани с оглед на пола приемаме онези единици, които в метаезиковото си обяснение към речниковата статия съдържат лексемите *мъж, жена, момиче, момче/tuž, žena, dívka, chlapec, mladík* (независимо дали са в позиция на субект, или обект). Особено полезна за целите на изследването ни в това отношение е методиката на петтомния речник на чешката фразеология и идиоматика. В скоби преди значението на ФЕ са посочени контекстът и основната валентност на единицата, т.е. типът отношение към целия контекст или част от него. Както подчертават авторите на речника, тази информация следва да се приема като неделима част от семантиката на фразеологизма. **Контекстът** описва най-общо ситуацията, в която се използва една ФЕ. Той се схваща като съвкупност от типичните и основните възможни обстоятелства на употреба, мотивация, описание на съществени социолингвистични аспекти, емоционално отношение и др. Фразеологичната **валентност** е част от контекста и би могла да се определи като набор от условия за реализация на ФЕ: *кой/какво – на кого/на какво – за кого/за какво – при какви обстоятелства*. В зависимост от вида и значението на единицата контекстът включва всички или само част от посочените характеристики (РЧФИ/1. 2009: 21).

tlustej j. bejk (*Muž⁴ postavou:*) *být příliš, nepříjemně tlustý, velmi tělnatý. „дебел като бик* (мъж по отношение на фигурата си) *прекалено, неприятно дебел съм, много съм пълен, едър“.*

pilný/pracovitý j. včela/včelička/včelka (*Žena ve vztahu k domácím pracím, povinnostem:*) *pracovat hodně a vytrvale. „усърден/работлив съм като пчела/пчеличка* (жена по отношение на домакинската работа) *работя много и неуморно“.*

Когато метаезиковото тълкуване съдържа само лексемата *човек*, а контекстово-валентното съдържание предполага включване на ФЕ в емпиричната ни база, използваме като доказателство и аргумент посочените синоними, предложените в речника примери и/или други единици с название на същото животно. Например

řvát j. tur (*Člověk často fyzicky statnější z velké a náhlé bolesti, ze vzteku n. při zpěvu ap.:*) *1. nápadně n. nepříjemně silně křičet 2. mluvit n. zpívat nápadně hlasitým obv. hlubokým hlasem. S1 křičet, řvát j. bejk S2 mít hlas j. bejk. „рева като бик/говедо* (човек, обикн. силен физически, при внезапна и силна болка, от яд или при пеење и др.) *1. необичайно или неприятно силно викам 2. говоря или пея с много силен, обикн. пътен глас“.*

⁴ Подчертаване – К. Т.

být silný j. tur (statný muž:) *být velmi silný, schopný něco nést, těžkého udělat.*
 „силен съм като бик (силен, снажен мъж) силен съм физически, способен
 съм да нося, да извърша тежка физическа работа“.

В българските фразеологични речници, при сравнение с чешките източници, най-често липсва подробно контекстово описание. Ако все пак е налице (формулирано обикновено *казва се/използва се/употребява се за някого, който...*), то не дава достатъчно ясна ориентация за условията и обстоятелствата, при които е подходящо да бъде използван един фразеологизъм. Вероятно авторите разчитат на езиковия усет на носителите на езика и приемат, че семантичната дефиниция на значението е напълно достатъчна. Добавените граматически, стилистични и експресивно-стилистични бележки, разбира се, внасят известна яснота. В някои конкретни случаи обаче дори предложеният илюстративен пример не е от особена полза.

Въпреки че чешкият начин на представяне е по-сполучлив, лексикографската регистрация и тълкуването на проучваните ФЕ и в двата славянски езика не успява да преодолее проблемите, предизвикани основно с употребата на т.нар. генеричен мъжки род. Както е известно, под генеричен (общ) мъжки род се разбира генерализирана употреба на съществително име за лице в мъжки род, в семантиката на което е включен и корелатът/дериватът в женски род. Според „Нов енциклопедичен речник на чешкия език“ мъжкият род се приема като неутрален (немаркиран) по отношение на биологичния пол, тъй като за говорещия той или е неизвестен, или в даден контекст не е толкова важен, колкото други социални характеристики (НЕРЧЕ: 581). Възможността обаче за „генеричната употреба на мъжкородовите съществителни имена обуславя тяхното неадекватно или непрецизирано лексикографско представяне в различни лексикографски трудове, [...] като обикновено не се експлицират всички семантични признаци на съответното понятие“ (Кошкова 2016: 111).

Следващите два примера са подбрани от различни речници, а под тях поставяме само част от конкретните въпроси и проблеми, които се очертават в светлината на изследваната проблематика.

Като пръч 1. *В съчет. с воня, смърдя, мириша. Много силно и неприятно (воня).* 2. *Диал. в съчет. със здрав. Много, изключително (здрав). [...]*

Още: *(воня) като пор* (към 1 знач.). *(здрав) като бик* (към 2 знач.). *(здрав) като кон* (към 2 знач.) (НФРБЕ 1993).

Няма яснота дали ФЕ и в двете си значения може да бъде свободно използвана и за жена – *здрава е като кон/тя смърди като пръч*, и дали *здрав като бик* и *здрава като бик* са абсолютно еднозначни по отношение на семантиката и прагматиката в пола на денотата. Логиката налага ФЕ в мъжки род да има две значения – 1. Мъж, чието здраве е много стабилно; 2. Мъж, който притежава извънредна/прекомерна физическа сила. Ако второто значение се отнесе към жена, то цялата ФЕ придобива по-различна конотация. Т.е. *здрава като бик* означава жена, чието здраве е много стабилно.

Кокошка пѝшка, петел се трѝшка ирон. За човек, който се оплаква повече от действително пострадалия. Жена му опѝва за всичко, а той лежи и страда... Кокошка пѝшка, петел се трѝшка. (ФРБЕ 2002)

Образите на кокошката и петела предизвикват асоциация със семейна двойка. В подкрепа на това предположение е не само илюстративният пример, използван в речника, но и пълният вариант на фразеологизма – *кокошка пѝшка, петел се трѝшка, не бой се, Пенке, Танчо е пиян*. „Така казват на пияните, но това трябва да се приема като вид предупреждение.“ (Славейков 1972) Очевидно единицата, посочена във ФРБЕ 2002, вече не е предупреждение, а иронична констатация. Какъв е възможният контекст на употреба на този фразеологизъм, обаче остава неясно.

Лексикографското прецизиране в това отношение е още по-наложително, когато става дума за фразеологичен тип речници, при това не само заради носителите на конкретен език, но и заради онези, които ползват езика като чужд. Изграждането на фразеологична компетентност в семантико-прагматичен аспект е едно от най-сериозните предизвикателства при овладяване на чуждия език. Активирането на този тип знание (т.е. преминаването от пасивно владение към активна употреба) е обикновено последният етап от процеса. Ако информацията в речника е твърде обща, това със сигурност затруднява, а понякога създава и погрешна представа за значението и употребата на ФЕ. Подобни трудности срещаме например с правилното „дешифриране“ на лексемата *човек* (евент. числителните имена, също в мъжки род, *един, втори, трети* при повече актанти), използвана в иначе достатъчно подробното лексикографско тълкуване на фразеологизмите в многотомния РЧФИ. Не откриваме уговорено в кое от значенията си се използва *člověk* – 1. *nejvyšpelejší živá bytost⁵ se schopností myšlení, řeči a práce, lidský jedinec* 2. *muž* 3. *blíže neurčená osoba, někdo, kdokoli, jeden*. (РКЧЕ 2006) Най-логично изглежда авторите на речника да използват *člověk* в първото (евент. третото) значение. Какво налага тогава заместването с *мъж* и *жена* в някои ФЕ при положение, че по пол човек е или мъж, или жена? Съществува ли някакво възрастово ограничение в съзнанието на носителите на съвременния чешки език, след/преди което да може/не може да бъде използвана определена единица? Например

být/vypadat j. střízliv (*Muž i žena postavou obv. v kontrastu k poměrně těžkému břemenu, namáhavě práci, požadavku síly zvl. vůči silnějšímu druhému ap.) nebýt pro něco dost silný, být velmi slabý, drobný a malý popř. hubený*. „*съм/изглеждам като мушитрънче* (мъж и жена по отношение на фигурата си, обикн. в контраст с тежък товар, работа, изискващи физическа сила, най-вече при сравнение с някого, който е значително по-силен) не съм достатъчно силен за нещо, много съм слаб, дребен, малък и евент. хилав“.

⁵ Подчертаните съществителни имена (*bytost* ‘същество’, *jedinec* ‘индивид’, *osoba* ‘лице’) чрез речниковото си тълкуване отново препращат към *člověk* ‘човек’.

Фразеологичният фонд на всеки език е отворена динамична система. В нея не просто непрекъснато навлизат нови елементи, други отстъпват или започват да променят семантиката, а неизбежно и прагматиката си. Това е система, в която всеки носител на езика участва по свой начин съобразно пола, възрастта, образованието, възпитанието, личностните си качества, натрупания опит, конкретния момент и ситуацията. Разнообразието е толкова огромно, че едва ли и с ресурсите на корпусната лингвистика в момента може да се изведе, опише и разтълкува максимално точно един усреднен вариант. Вероятно това не е и нужно, защото ще доведе до създаването на езикова абстракция, която веднага след появата си вече няма да е същата. Ако приемем, че активният фразеологичен запас на всеки индивид има относително устойчив характер, от изключителна важност за фразеолозите е да отчитат следното. Всяка конкретна употреба от всеки носител на езика, дори за останалите членове на езиковата общност да изглежда неправилна, неуместна, всъщност експлицира някаква част от скрития семантичен потенциал на ФЕ. Това пък позволява прогнозиране на развойни тенденции в областта на фразеологията.

Човек възприема света през основната когнитивна призма *аз* и *другите*, т.е. чрез познатата в лингвистиката бинарна опозиция *свой* – *чужд*. На фона на тази централна опозиция се опитваме да открием пресечните точки на две нейни конкретни реализации *човек* – *животно* и *мъжко* – *женско*. Семиотичните редове, които създават тези опозиционни двойки, са очевидни: *аз* – *свой* – *човек* – *мъжко* и *другите* – *чужд* – *животно* – *женско*. Елементите от последната опозиция могат да сменят мястото си в реда в зависимост от пола на субекта в конкретния контекст. Антропоцентризмът в опозицията *човек* – *животно* се характеризира с известна двупосочност. Въпреки че човекът измерва действителността със собствената си мярка, от една страна, той „очовечава“ животинския свят, а от друга – „озверява“ своя собствен свят. Подобно наблюдение откриваме у К. Мошолек-Клошинска, която подчертава тези два аспекта – първо, описание на света на животните от човешка гледна точка и второ, описание на света на хората с помощта на зоолексика (Мошолек-Клошинска, цит. по Št'astná 2019: 485).

Смятаме, че именно вторият аспект е в основата на зоометафоризацията. Под зоометафоризация разбираме процес на създаване на трайно закрепени в народното съзнание, общосподелени „образи от обичайния животински свят за характеризирание на човека и човешкия свят“ (Вътов 2020: <https://belb.info/personal/vytov/kuche-pse.htm>). Същността на процеса се изразява в двустранен семантичен пренос между две от четирите основни вида названия *човек* ↔ *животно*. Пренасянето може да не завърши напълно и да засегне само една или няколко комбинации. Ако метафоричната колокация се закрепил устойчиво в системата, тя придобива фразеологичен характер (Šermák 2010: 75). Зооме-

тафората⁶ притежава уникален двустепенен образно-когнитивен механизъм. В основата ѝ като екстралингвистичен факт стои реалното животно (референт), а в ролята на денотат се проявява образът на същото животно като съвкупност от асоциации в езиковото съзнание на народа (Кадиров 2018: 401). Тази съвкупност не е константа, тя се формира и променя в резултат на различни фактори, свързани с живота на езиковия колектив, от областта на митологията, фолклора, историята, културата, натрупания житейски опит и др. Това обяснява и ярката етнолингвистична специфика както на самите зоометафори, така и на ФЕ, в чийто състав участват. А нерядко част от тях се превръщат в национален символ – *руската мечка, галският петел, австралийското кенгуру, римската вълчица* и др.

Доколкото приемаме зоометафората за събирателен езиков конструкт, то речево тя може да бъде реализирана чрез една зоолексема (*бълха, червей, пингвин, камила*) или няколко лексикални единици (*куче, кучка, пес, кученце, пале; слон, слоница, слонче*). Когато става дума за повече от една зоолексема, в съзнанието на носителите на езика само една от тях изпълнява „представителна“ функция и се превръща в стереотипна за конкретната зоометафора, а останалите семантично я нюансират. Обикновено това е популярната единица, която номинира конкретния животински вид.

Нужно е да подчертаем, че уникалността на зоометафоризацията не се състои толкова в реверсивния процес на приписване на антропоморфни признаци, колкото в особеностите на образния паралелизъм *човек – животно*. Същностното сходство в строежа на тялото, в практическата дейност и във взаимоотношенията между членовете на група животни и на човешкия колектив, близостта и взаимодействието между човека и животното в значителна степен обуславят този неизбежен паралелизъм (Доброва 2000: 16).

Въпреки че зоометафората е обект на активни научни проучвания, вкл. и съпоставителни, и в българското, и в чешкото езикознание, на мъжко-женския аспект, изразяван с помощта на названията на животни, се отделя недостатъчно внимание. Обикновено в монографиите се коментират и анализират най-много до около 50 ФЕ, което оставя впечатлението за страничен, допълнителен и не толкова значим ракурс. Това се дължи на обстоятелството, че при семантичните класификации надделява твърде общ тематичен критерий, а мъжко-женската страна „се стеснява“ до джендърна характеристика (при това с уговорката, че всеки автор влага различен смисъл в понятието *джендър*). Ако отчетем факта, че в митологичната картина на света една от основните опозиции *мъж – жена* се определя като първична универсалия, то нейни (атавистични в опре-

⁶ Съществуващото терминологично разнообразие зооморфна метафора, зооморфизъм, бионимична метафора, зоохарактеристика и много др. само потвърждава факта, че въпреки активния научен интерес от средата на 70-те години на миналия век, все още не всички казуси, свързани със зоометафоричната проблематика, са намерили еднозначно решение.

делена степен) езикови прояви могат да бъдат открити и днес в почти всички области на обществения и личния живот. И това противопоставяне като част от общия бинаризм, установил се в хода на антропогенезиса и генетически закрепен вече като свойство на човешката психика и познавателните процеси, оказва огромно въздействие върху когнитивните механизми за класификация и категоризация (Пенчева 2001: 54). Въпреки полисемантичността на повечето фразеологизми, прилагането на формално-прагматичен подход позволява не просто уточняване на значението на ФЕ, но и извежда именно наличието/липсата на мъжко-женския аспект. Формалното се отнася до формата на единицата, която трябва да съдържа название на животно. Прагматичното се изразява в семантико-прагматичната отнесеност на ФЕ към езиковия образ само на мъжа/жената или техните взаимоотношения⁷. Както стана ясно, в чешкия език прагматичната информация сравнително лесно може да бъде извлечена от метаезиковото описание в речниковата статия. Тъй като в българските речници подобно описание по-често липсва, заключенията относно употребата на ФЕ могат да се изведат на базата на обобщение на регистрираните конкретни употреби, на илюстративния материал в тълковните и фразеологичните речници и не на последно място, на усета ни като носители на езика. Например *грозен като крокодил* откриваме в лексикографската част на „Устойчивите сравнения в българския език“ с коментара *обикн. за жена* (Кювлиева-Мишайкова 1986: 127). В каталога на образните метафори една от зоометафорите, които описват женската физическа непривлекателност, е *крокодил*.

‘грозна жена’ б. крокодил (Лег./П.)

Пробна сонда в интернет пространството потвърждава факта, че „*като крокодил*“ се асоциира изключително с женския пол. Очевидно изразът е по-нов, при появата си вероятно характеризира жена и по тази причина към момента се използва като метафора именно за грозна жена.

След мис Крокодил преди години нищо не може да ме изненада. <https://offnews.bg/zvezdi> (02.10.2020)

Не е изключено обаче ФЕ да разшири употребата си и *крокодил* да се превърне в образна метафора за грозен човек изобщо без оглед на пола.

Като прилагаме така описания подход при натрупване на емпирични данни, в двата сравнявани езика се оформят приблизително сходни по обем корпуси от около 200 единици. В това число включваме и фразеологичните варианти, които в по-голямата си част са лексикални:

Зла като усойница

Зла като ридовкиня

или от смесен тип, както е в примерите:

---

⁷ Извън предмета на изследването ни остава не по-малко интересният проблем, свързан с пола на този, който използва конкретната ФЕ. Подобно проучване изисква голям масив от анкетни данни и сериозен статистически анализ, който би разкрил дали съществуват „мъжки“ и „женски“ фразеологизми с оглед на тяхната употреба.

Да ми е жив и здрав сокол, яребици треста.

Да е жив соколът, че има двајсет гургулици.

Важно е да отбележим, че количественият баланс гарантира съпоставимост при анализа на изследваната проблематика и надеждност на изводите.

В двата езика с изразяване на мъжко-женските отношения и на характеристики по пол са натоварени приблизително сходен брой референти – представители на животинския свят (50 – 60). Концентрацията на изследваната проблематика⁸ обаче, изразявана чрез зоометафори, е различна. В българския език тя се движи в рамките 12,5% – 3%, докато при чешкия език диапазонът е едва 5% – 2,5%. Най-експлоатирани се оказват на български образите на *кокошката* (25 регистрации), *петела* (19 регистрации), *копя* (11 регистрации), *сокола* (8 регистрации), *змията* (8 регистрации), *бика* (7 регистрации), *кучката* (7 регистрации), *свинята* (7 регистрации), *кучето* (6 регистрации), *патката* (6 регистрации), *пуяка* (6 регистрации). В чешкия език класацията е следната: *pták 'птица'* (10 регистрации), *kocour 'котарак'* (9 регистрации), *svině 'свиня'* (9 регистрации), *kočka 'котка'* (8 регистрации), *kohout 'петел'* (8 регистрации), *medvěd 'мечка'* (7 регистрации), *slepice 'кокошка'* (7 регистрации), *pes 'куче'* (6 регистрации), *kůň 'кон'* (6 регистрации), *kobyła 'кобила'* (6 регистрации), *býk 'бик'* (5 регистрации), *had 'змия'* (5 регистрации).

Зоометафоризацията като един от начините на изразяване на мъжко-женските отношения в езика поставя в когнитивно-лингвистичен аспект и някои въпроси, свързани с половия диморфизъм. Както е добре известно, в патриархалното общество както във всяко друго съществуват нормативни образи на мъжа и жената. Стереотипните модели за двата пола се формират под влияние на митологията, фолклора, езика и културно-историческото развитие на етноса. Според българския и чешкия паремнологичен фонд жената трябва да бъде основно красива, послушна, грижовна майка и добра домакиня. От мъжа се очаква да е силен и да гарантира прехраната на семейството. Атавистичният характер на тези социални модели е повече от очевиден. Мъжът притежава физическа и психическа сила (т.е. разум, интелект) и подчинява природата. Жената по силата на факта, че дава живот, е подвластна на природата, а следователно и на мъжа (Ишпекова 1995: 96; Kedron 2014: 41 – 42). В по-общ семиотичен план фемининният стереотип се свързва с *пасивност*, а маскулинният – с *активност*. Схващаме опозицията като наличие/липса на *динамика*, т.е. движение, промяна, развитие. Стереотипното поле от мъжки качества включва сила, смелост, борбеност, неподчинение, разум, агресивност, обективност и др. Липсата на подобни характеристики, т.е. слабост, емоционалност, плахост, подчинение, ограниченост, глупост, субективност и др., оформя женския антипод. Зоометафоричните проекции на тези стереотипни модели предполагат

⁸ Имаме предвид семантичната наситеност на отделните зоометафори с предимно „мъжки“/„женски“ признаци и степента им на активно участие при изграждане на езиковия образ на мъжа/жената в двата славянски езика.

общата семантична натовареност да е ориентирана към единия или другия полюс. Мъжките представители на животинския свят, при това номинирани с лексема основно в мъжки род, значително по-рядко в среден, се асоциират с характеристиките на маскулинния стереотип – агресивност, сила, издръжливост и т.н. (напр. *бик, петел, кон*). Фемининните стереотипни качества се представят езиково чрез названия в женски род на животни от женски пол – пасивност, ограниченост, красота, елегантност (напр. *кокошка, патка, сърна*). Най-очевидни в това отношение естествено са зоометафорите, които съдържат семантичен компонент, свързан с биологичните разлики между двата пола и осигуряването на потомство (Ж – *орлица, кокошка (квачка), кукувица/oriše 'маймуна', slepice (квошна 'квачка')*, но *krkavec 'гарван'*⁹; М – *бик, петел, нерез/býk, kohout, kanec 'глиган, нерез'*). Разминаването със стереотипните очаквания за мъжа/жената води до аксиологична трансформация с отрицателен знак на зоометафората, евент. на отделни нейни зоолексемни компоненти. Напр. *змията*, въпреки амбивалентните си характеристики, и в двата съпоставяни езика е главно отрицателен образ. В единиците, които имат полово-родова маркираност, този образ се свързва с женския пол, а в когнитивно-семантично отношение – с активност, агентивност (походка, енергичност, лош характер, т.е. неподчинение на мъжа, борбеност и т.н.)¹⁰.

Данните от натрупания емпиричен материал и съпоставителният анализ позволяват да направим следните обобщения.

Доколкото метафоризацията, включително зоометафоризацията, може да бъде определена като езикова универсалия, при изразяването чрез нея на мъжко-женските отношения българският и чешкият език проявяват значително сходство и близост. В българския език съответствието между пола на референта на животното/граматичния род на зоолексемата и пола на денотата на зоометафоричната единица е в рамките на 85,1%, а в чешкия език – на 84,7%. Причините за изключително близките резултати са както от екстралингвистично, така и от лингвистично естество. Определят се главно от генетичното родство на двата народа (общосподеляни митологична, фолклорна и културно-историческа база) и на двата езика (най-вече наличие на граматичната категория „род“). При съществуването на една-единствена зоолексема (напр. *бълха, паяк*) в езика и необходимост метафоричният пренос да бъде насочен към денотат само от единия пол, нередко от съществено значение е и граматичният род на съществителното. Различната символика в славянската народ-

⁹ Имаме предвид словосъчетанието *krkavčí matka* букв. 'гарванова майка' = лоша, безсърдечна майка. Смятаме, че атрибутивната подчинителна функция към съществителното *matka* е основание за посочване на конкретния пример. <<https://www.odpovedi.cz/otazky/proc-se-rika-krkavci-matka-zene-ktera-se-nestara-o-dite-kdyz-krkavci-se-o-sva-mladata-staraji-dobre>>.

¹⁰ По тази логика очевидно според ценностната скала на паремиологичния ни фонд за жената е по-приемливо да е глупава (патка), отколкото лоша (пепелянка).

на традиция на едно и също животно – мъжка или женска, отчасти зависи от граматичния род на наименованието на животното в отделните езици (Гура 1997: 41 – 42). Това донякъде обяснява защо зоометафората *pes* е с преобладаващо маскулинен семантико-прагматичен заряд (напр. *vyzábly jako pes* ‘хилав/кльошав като куче’; *rvát se jako psi* ‘бият се/ръфат се като кучета’; *vyvádět jako vzteklej pes* ‘вилнея като бясно куче’ и др.). При българската куче, за разлика от чешката, трудно бихме могли изобщо да открием семантични елементи, маркирани с оглед само на един от двата пола.

Статистическият анализ на разпределението на единиците в двата езика по отношение на прагматичната им насоченост към мъж/жена предлага интересен резултат, като извежда съществени разлики между българския и чешкия език.

Таблица 1.

Език	М %	Ж %	Други %
Български език	40, 7	53, 7	5, 6
Чешки език	52, 5	35, 6	11, 9

Съобразно избраната от нас методология в групата „Други“ включваме онези зоолексеми, чиято полово-родова, маркираност е трудноопределима, най-вече защото едни употреби в общото асоциативно поле на конкретна зоометафора са ориентирани към денотат от мъжки пол, а други – от женски. Ако съотношението между тези употреби не надвишава 1: 5 в полза на единия или другия пол, приемаме, че е налице достатъчно основание единиците да присъстват в „Други“. Сериозната количествена асиметрия между двата езика (5,6% – 11,9%) е резултат от различната степен на концентрация на мъжката/женската проблематика, изразявана чрез зоометафори.

Данните от Таблица 1 подкрепят резултатите от съпоставителния чешко-полско-белоруски анализ на К. Кедрон, според които в чешкия език преобладават М¹¹-фраземите, като при това не става дума за употребата на генеричен мъжки род. Авторката приема хипотезата, че по-малкото количество Ж-фраземи в чешкия език е свързано и с феномена „премълчаване“ (*zamlčování*) на жените в езика (Kedron 2010: 189). В българския език очевидно е налице обратната тенденция, макар и с неголям превес.

Разликите, които оформят етноспецификата на маскулинната/фемининната зоометафорика в българския и чешкия език, освен споменатата вече концентрация, са два основни вида. Към функционално-прагматичните отлики отнасяме наличието и употребата на еднаква за двата езика зоометафора, която обаче в единия език остава немаркирана по полово-родов признак (срв. **трудо-**

¹¹ М – мъжки; Ж – женски.

любие – *пчела* (М+Ж): *včela* (Ж). Тук включваме и разликите от аксиологична гледна точка на сходни зоометафори. В чешкия език зоометафората *žába* съдържа и положителна конотация (за разлика от българския език). Съчетанието *hezká žába* се свързва с одобрителна оценка на външния вид на млада жена.

Структурно-семантичните различия обхващат изразяването на една и съща човешка характеристика с помощта на различна българска/чешка зоолексема. В този случай полово-родовата маркираност може да се прояви само в единия от двата езика или изобщо да отсъства (срв. **физическо здраве** – *бик* : *ryba*).

Опитахме се да представим пресечната точка между езиковата експликация на пола и проблематиката, свързана с конкретен вид метафори, в две родствени лингвистични системи. Смятаме обаче, че както сред българските и чешките изследвания, така и в съпоставителен план зоометафоричният пренос на характеристики с оглед на пола на денотата (евент. граматичния род на зоолексемата) остава недобре проучен.

БИБЛИОГРАФИЯ

Анкова-Ничева 1993: Анкова-Ничева, К. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993. // **Ankova-Nicheva 1993:** Ankova-Nicheva, K. *Nov frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1993.

Вътов 2019: Вътов, В. *Фразеологичен речник на българския език*. София: Скорпио, 2019. // **Vatov 2019:** Vatov, V. *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Skorpio, 2019.

Вътов 2020: Вътов, В. *Човекът и човешкият живот, представени от българските разговорни зоофразеологизми с образна компонента „куче“, „псе“*. Българска електронна лингвистична библиотека „Стефан Гърдев“. // **Vatov 2020:** Vatov, V. *Chovekat i choveshkiyat zivot, predstaveni ot balgarskite razgovorni zoofrazeologizmi s obrazna komponenta „kuche“, „pse“*. Balgarska elektronna lingvistichna biblioteka „Stefan Gardev“ <<https://belb.info/personal/vytov/kuche-pse.htm>> [19.09.2020].

Гура 1997: Гура, А. *Символика животных в славянской народной традиции*. Москва: Индрик, 1997. // **Gura 1997:** Gura, A. *Simvolika zivotnyh v slavyanskoj narodnoj traditsii*. Moskva: Indrik, 1997.

Доброва 2000: Доброва, С. Тематическая группа „животный мир“ в фольклорной картине мира (на материале конструкций с образным параллелизмом). – В: *Лингвофольклористика – 4*. Курск: КГПУ 2000, 13 – 21. // **Dobrova 2000:** Dobrova, S. Tematicheskaya gruppa „zhivotnyj mir“ v fol’klornoj kartine mira (na material konstuktсий s obraznym parallelizmom). – In: *Lingvol’kloristika – 4*. Kursk: KGPU 2000, 13 – 21.

Ишпекова 1995: Ишпекова, Р. Ролята на пола за формиране на идеализираните когнитивни модели за животни. – В: *Съпоставително езикознание XX*, 1995, № 2, 95 – 104. // **Ishpekova 1995:** Ishpekova, R. Rolyata na pola za formirane na idealiziranite kognitivni modeli za zivotni. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie XX*, 1995, No. 2, 95 – 104.

Кадиров 2018: Кадиров, Р. Н. Зоометафора во французском языке. – В: *Бюлетень науки и практики*. т. 4, № 3, 2018, 400 – 404. // **Kadirov 2018:** Kadirov, R. N. Zoometafora vo francuzskom yazyke. – In: *Byulleten nauki I praktiki*. Vol. 4, No 3, 400 – 404, 2018 <<https://readera.org/zoometafora-vo-francuzskom-jazyke-14111910>> [15.09.2020].

Кошкова 2016: Кошкова, М. Маскулинизацията на съществителни имена като лексикографски проблем. – В: Благоева, Колковска (съст.). *Лексикографията в началото на XXI в. Доклади от Седмата международна конференция по лексикология и лексикография (София, 15 – 16 октомври 2015 г.)*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 110 – 118. // **Koshkova 2016:** Koshkova, M. Maskulinizaciya na sashtestvitelni imena като лексикографски проблем. – In: Благоева, Kolkovska (eds.). *Leksikografiyata v nachaloto na XXI v. Dokladi ot Sedmata mezhdunarodna konferenciya po leksikologiya I leksikografiya (Sofia, 15 – 16 oktomvri 2015 g.)*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 110 – 118, 2016 <<https://ispan.waw.pl/ireteslaw/bitstream/handle/20.500.12528/804/Lexikografia-2016-110-118.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> [25.07.2020].

Кювлиева-Мишайкова 1986: Кювлиева-Мишайкова, В. *Устойчивите сравнения в българския език*. София: БАН, 1986. // **Kyuvlieva-Mishaykova 1986:** Kyuvlieva-Mishaykova, V. *Ustoychivite sravneniya v balgarskiya ezik*. Sofia: BAN 1986.

Легурска, Панчев 2014: Легурска, П., И. Панчев. Образни метафори (ономазиологичен каталог). – В: *Дзяло*, бр. 2, 2014. // **Legurska, Panchev 2014:** Legurska, P., I. Panchev. Obrazni metafori (onomasiologichen catalog). – In: *Dzyalo* Vol. 2, 2014. <http://www.abcdar.com/docs/magazine/2/Legurska_Panchev.pdf> [18.07.2020].

Ничева 2002: Ничева, М. *Фразеологичен речник на българския език*. София: Хермес, 2002. // **Nicheva 2002:** Nicheva, M. *Frazeologichen rechnik na balgarskiyz ezik*. Sofia: Hermes, 2002.

Пенчева 2001: Пенчева, М. *Човекът в езика. Езикът в човека*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2001. // **Pencheva 2001:** Pencheva, M. *Chovekat v ezika. Ezikat v choveka*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2001.

Попов и кол. 1994: Попов, Д. и кол. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство, 1994. // **Popov i kol. 1994:** Popov, D. i kol. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1994.

Славейков 1972: Славейков, П. Р. *Български притчи, или пословици и характерни думи, събрани от П. Р. Славейков*. София: Български писател, 1972. // **Slaveykov 1972:** Slaveykov, P. R. *Balgarski pritchi, ili poslovici i harakterni dumi, sabrani ot P. R. Slaveykov*. Sofia: Balgarski pisatel, 1972.

Karlík a kol. 2016: Karlík, P., M. Nekula, J. Pleskalová (eds.). *Nový encyklopedický slovník češtiny. I díl*. Praha: NLN, 2016.

Kedron 2014: Kedron, K. *Genderové aspekty ve slovanské frazeologii (na materiálu běloruštiny, polštiny a češtiny)*. Praha: Karolinum, 2014.

Čermák a kol. 2009: Čermák, F. a kol. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 1. – 4.* Praha: Leda, 2009.

Čermák 2010: Čermák, F. *Lexikon a sémantika*. Praha: NLN, 2010.

Filipec a kol. 2006: Filipec, J. a kol. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost s Dodatkem MŠMT ČR*. Praha: Academia, 2006.

Šťastná 2019: Šťastná, L. Zvířecí výrazy pro lidský svět. Opozice člověk – zvíře v češtině. – In: *PRACE FILOLOGICZNE*, Vol. LXXIII, 2019, pp. 481 – 494.

Използвани съкращения:

БТР 1994 (вж. Попов и кол. 1994)

НФРБЕ (вж. Анкова-Ничева 1993)

НЕРЧЕ 2016 (вж. Karlík a kol. 2016)

РЧФИ 2009 (вж. Čermák a kol. 2009)

ФРБЕ 2002 (вж. Ничева 2002)

РКЧЕ 2006 (вж. Filipčes a kol. 2006)

Лег./П. (вж. Легурска, Панчев 2014)